

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا

علیرضا باریکو*

حسن بادینی**

محمدکاظم خانجانی***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۰۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۰۵

DOI: 10.22096/law.2019.95144.1338

چکیده

جبران خسارت متهمان و محکومانی که دچار آسیب‌های ناشی از صدور قرارهای تأمین کیفری یا اجرای حکم شده و بی‌گناه بودن ایشان با صدور احکام برائت محرز شده است، یکی از چالش‌های مسئولیت مدنی در حقوق کیفری به‌شمار می‌آید. در چند سال اخیر در قوانین ایران تغییرات مثبتی در جبران خسارت متهمان برائت یافته صورت گرفته، اما تاکنون هیچ سازوکار اختصاصی منسجمی در راستای جبران خسارت محکومینی که تمام یا قسمتی از مجازات را تحمل نموده و بی‌گناهی ایشان ثابت شده، پیش‌بینی نشده است. در نظام حقوقی کانادا عکس این روند صادق است و محکومان بی‌گناهی که قسمتی از مجازات ناروا را تحمل نموده‌اند، مستحق دریافت خسارت هستند. در این پژوهش سعی بر آن است تا ضمن تحقیق و مطالعه تطبیقی در قواعد بین‌المللی الزام‌آور حاکم بر موضوع، راهکارهای مؤثر جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در هر دو سیستم حقوقی بررسی شود.

واژگان کلیدی: محکومیت ناروا؛ اشتباه قضایی؛ خسارت زدایی؛ محکوم و متهم بی‌گناه.

* استاد گروه حقوق خصوصی، دانشگاه تهران، پردیس فارابی، قم، ایران. «نویسنده مسئول» Email: bariklou@ut.ac.ir

** دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. Email: hbadini@ut.ac.ir

*** دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه تهران، پردیس بین‌المللی کیش، تهران، ایران.

Email: mk.khanjani@ut.ac.ir

مقدمه

جبران خسارت متهمان و محکومانی که بی‌گناه بودن ایشان پس از تحمیل قراردادهای تأمین کیفری یا اجرای تمام یا قسمتی از مجازات به‌واسطه دلایلی یقین‌آور محرز می‌شود، تبدیل به یکی از قواعد مشترک و منطقی در نظام حقوقی کشورهای جهان شده است. در این زمینه به‌واسطه فقدان استانداردهای فراگیر جهانی و همچنین سیاست‌های کیفری متفاوت کشورها از حیث صلاحیت سرزمینی، انجام پژوهش‌های تطبیقی تأثیر بسزایی در رشد، توسعه و تعدیل قواعد و قوانین داخلی و پیدایش استانداردهای فراگیر بین‌المللی خواهد داشت. علی‌رغم وجود قواعد کلی توصیه‌شده در کنوانسیون‌های بین‌المللی در خصوص لزوم جبران خسارت آسیب‌دیدگان اشتباهات قضایی و احکام ناروا، باید توجه داشت که وفق اصل سرزمینی بودن قوانین کیفری و به‌تبع آن کلیه آثار منبعت از سیاست‌های جنایی دولت‌ها از جمله عدالت ترمیمی^۱ مترتب بر احکام ناروا، مرجع اصلی و نهایی رویکرد هر کشور به مسئله جبران خسارت در این حیطه خاص، قوانین عادی و رویه قضایی داخلی است. در این پژوهش رویکرد و سازوکار جبران خسارت متهمان و محکومان برائت یافته در دو نظام حقوقی ایران و کانادا بررسی می‌شود. دلیل انتخاب این دو نظام حقوقی در مطالعه تطبیقی، وجود تفاوت‌های اساسی در شناسایی افراد آسیب‌دیده در روند اشتباه قضایی است. در قوانین موضوعه جمهوری اسلامی ایران در حالی با مذاقه به جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان برائت یافته پرداخته شده است که هیچ سازوکار اختصاصی و منسجمی برای جبران خسارت محکومان برائت‌یافته‌ای که تمام یا بخشی از مجازات ناشی از حکم ناروا را متحمل شده‌اند، پیش‌بینی نشده است؛ از سوی دیگر در نظام حقوقی کانادا علی‌رغم تبیین و پذیرش موضوع جبران خسارت محکومان برائت‌یافته، تحمیل قراردادهای تأمین کیفری به متهمان بخشی از روند قانونی رسیدگی کیفری تلقی شده و جبران خسارات وارده بر متهم به‌دلیل حضور در روند کیفری به هیچ‌عنوان مورد پذیرش قرار نگرفته است.^۲ با در نظر گرفتن سیطره و تأکید این دو نظام حقوقی بر دو موضوع

۱. عدالت ترمیمی عبارت است از: «تعیین و توجه به صدمات، زیان‌ها، نیازها و تعهدات که در راستای التیام و اعاده وضع

سابق صورت می‌گیرد.» برای مطالعه تفصیلی، نک: رهامی، ۱۳۸۵: ۱۷۷-۱۴۹.

2. See: Patricia, 2012: 18.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۲۵

متفاوت اما لازم‌الجمع در حوزه جبران خسارت، مطالعه تطبیقی این دو نظام حقوقی می‌تواند امری راهگشا در نحوه حمایت از چنین زیان‌دیدگانی باشد. در این پژوهش سعی بر آن است تا با بررسی تطبیقی مفاهیم اساسی مرتبط با موضوع از دید دو نظام حقوقی ایران و کانادا، ابتدا به نگرشی انتزاعی در راستای دریافت مفاهیم مشترک این دو ساختار حقوقی دست یافته و پس از بررسی اجمالی روند جهانی، با بررسی تطبیقی به ارزیابی نقاط ضعف و قوت هریک از دو نظام حقوقی ایران و کانادا در مواجهه با جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه پردازیم. قسمت پایانی این نوشتار نیز به نتیجه‌گیری در قالب ارائه پیشنهادهایی در راستای وضع و اصلاح قوانین موضوع حاضر اختصاص خواهد یافت.

۱- مفاهیم مربوط به جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه

در مطالعات تطبیقی، همواره بررسی مفاهیم و عناوین محوری پژوهش، نقشی کلیدی را در پیمایش صحیح مسیر تحقیق ایفا می‌کند.^۱ در همین راستا و در ابتدای این پژوهش، مفاهیم کلیدی این تحقیق از جمله عناوین مظنون، متهم و محکوم بی‌گناه به‌صورت اجمالی در دو نظام حقوقی ایران و کانادا بررسی، نگرش و نوع دیدگاه این دو نظام نسبت به مقوله اشتباه قضایی و احکام ناروا کنکاش و مسئولیت مدنی دولت‌های ایران و کانادا در قبال جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه، تبیین می‌شود.

۱-۱- مظنون، متهم و محکوم بی‌گناه

یکی از مهم‌ترین ارکان جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه، تعیین مبنا برای شناسایی افراد واجد این خسارت‌زدایی است.^۲ در روند رسیدگی کیفری، سه گروه از افراد در مظان آسیب از روند رسیدگی کیفری قرار می‌گیرند که عبارت‌اند از: مظنون، متهم و محکوم.^۳ در متون حقوقی کانادا برای بیان دو عنوان مظنون و متهم صرفاً از واژه (Accused) استفاده شده است که به‌معنای متهم است و لفظ خاصی به‌معنای مظنون اختصاص داده نشده است. در نظام

۱. نك: غفاری، ۱۳۸۸: ۴.

۲. نك: باریکلو، ۱۳۸۵: ۶۰.

۳. نك: الهام، ۱۳۹۵: ۱۳۸.

حقوقی ایران نیز علی‌رغم استفاده از واژه مظنون در متون قانونی از جمله مواد ۶۸ و ۱۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲، این لفظ فاقد تعریف قانونی است؛ و در برخی تعاریف ارائه شده از سوی دکترین، مرز دقیقی بین این عنوان و عنوان متهم رعایت نشده است.^۱ با تدقیق در مفاد قوانینی که در آن‌ها از واژه مظنون استفاده شده است، می‌توان دریافت که مظنون به - معنای فردی است که در مظان اتهام قرار دارد، اما موجبات ورود وی به فرایند رسیدگی کیفری فراهم نشده است؛ بنابراین تحمیل هرگونه خسارت ناشی از فرایند رسیدگی کیفری به مظنون، سالبه به انتفای موضوع است.

متهم در اصطلاح‌شناسی کیفری، به معنای فردی است که تهمت ارتکاب جرم (اتهام) متوجه او است و هنوز رسیدگی به جرم موضوع اتهام وی شروع نشده یا منجر به صدور رأی نشده باشد.^۲ بنابراین متهم به جرم فردی است که عملاً وارد فرایند دادرسی کیفری شده است و از این حیث احتمال ورود خسارت به وی و به تبع آن لزوم جبران این خسارات در صورت اثبات براءت، قابلیت بررسی پیدا می‌کند؛ از جمله خساراتی که احتمال ورود آن‌ها به متهم وجود دارد و می‌توان به آن‌ها اشاره کرد، سلب آزادی و بازداشت موقت در مرحله تحقیقات مقدماتی وفق قانون و توسط مقام صالح قضایی است.^۳ پس از طی کلیه مراحل رسیدگی و صدور حکم قطعی در مورد اتهام و احراز بزه متهم، به متهم، «مجرم» یا «محکوم» اطلاق می‌شود.^۴ در این مرحله، وفق قاعده اعتبار امر مختومه در امور کیفری، روند مجازات فرد محکوم به عنوان مجرم آغاز شده و با آغاز آن، آسیب‌ها و خسارات ناشی از اجرای مجازات به فرد تحمیل می‌شود.^۵

۲-۱- اشتباه قضایی و محکومیت ناروا

اشتباه قضایی عبارت است از: اشتباهات در تفسیر، رویه یا اجرای قانون، به‌ویژه اشتباهاتی که موجب تخطی در روند رسیدگی شده و اغلب منجر به محکومیت افراد بی‌گناه می‌شوند.^۶ اشتباه قضایی در

۱. نك: الهام، ۱۳۹۲: ۱۳۱.

2. See: Finley, 2016: 143.

۳. نك: مصدق، ۱۳۹۶: ۱۷۳.

4. See: Finley, 2016: 143.

۵. نك: محسنی، ۱۳۸۷: ۴.

6. See: Forstm, 2004: 3.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۲۷

روند رسیدگی از دیدگاه نظریه احتمالات (Possibility Theory) امری اجتناب‌ناپذیر به‌شمار می‌آید. محکومیت ناروا (Wrongful Conviction) نتیجه اشتباه قضایی است که نسبت آن به اشتباه قضایی، عموم و خصوص مطلق است. محکومیت ناروا زمانی اتفاق می‌افتد که براساس ادله جدید، محرز شود که محکوم، مرتکب جرم جنایی نبوده و محکومیت قطعی وی لغو شود. شایع‌ترین عوامل وقوع محکومیت اشتباه را می‌توان کمبود منابع اطلاعاتی افسران تحقیق پلیس، نتایج نادرست تحقیقات مقدماتی، شیوه‌های نامناسب افسران تحقیق در بررسی یا حفظ ادله، دسترسی ناکافی به دلایل، از بین رفتن یا در دسترس نبودن ادله، اعتراف یا شهادت دروغین و فشار رسانه‌ها دانست.^۲ تنها در سال‌های ۲۰۱۴ و ۲۰۱۵ در ایالات متحده آمریکا، ۲۸۸ نفر پس از صدور حکم قطعی دادگاه و آغاز روند مجازات به‌دلیل اثبات بی‌گناهی تبرئه شده‌اند. در کانادا نیز اگرچه تعداد دقیق محکومیت‌های ناروا مشخص نیست، اما برآورد شده که این تعداد می‌تواند بسیار بیشتر از حد انتظار باشد.^۳ به‌طور متوسط در کانادا سالیانه حداقل ۹۰ هزار پرونده منتج به بازداشت حداقل یک نفر وجود دارد؛ بنابراین با در نظر گرفتن تنها نیم درصد (۰/۵٪) نرخ خطای قضایی و محکومیت ناروا، تعداد اشتباهات قضایی منجر به اجرای مجازات، سالانه حداقل ۴۵۰ مورد است؛ درحالی‌که در این کشور سالیانه حداکثر ۲۰ مورد محکومیت ناروا شناسایی می‌شود.^۴

۳-۱- مسئولیت دولت در جبران خسارت

با در نظر گرفتن ضریب احتمال بروز اشتباهات قضایی و صدور محکومیت‌های ناروا، ایجاد سازوکار (مکانیزم) تخصصی جبران خسارات وارده به قربانیان اشتباهات قضایی، از ملزومات منطقی یک نظام حقوقی منصفانه به‌شمار می‌آید. در همین راستا در بند ۴ ماده ۹ کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی سازمان ملل متحد به ممنوعیت بازداشت و محاکمه غیرقانونی تصریح و در بند پنج برای این‌گونه زندانیان حق جبران خسارات شناسایی شده است.^۵

۱. نظریه احتمالات شاخه‌ای از علم ریاضی است که به تحلیل و پیش‌بینی وقایع تصادفی و احتمالی می‌پردازد.

2. See: Lockyer, 2012: 3.

3. See: Patricia, 2012: 1.

4. See: Roach, 2012: 3.

5. See: United Nations, 1966: 199.

دولت کانادا در سال ۱۳۵۱ و دولت ایران در سال ۱۳۵۴ به این کنوانسیون پیوسته‌اند؛ بنابراین، منطبق با ماده ۹ این کنوانسیون، این دو دولت در قبال جبران خسارت افرادی که به دلایل غیرقانونی دستگیر یا بازداشت شده‌اند، دارای مسئولیت بوده و باید خسارات وارده به این افراد را جبران کنند.^۱ مسئولیت مدنی دولت عبارت از، مسئولیت و الزام دولت به جبران زیان ناشی از اعمال دولت اعم از اعمال حاکمیتی و تصدی است که بروز این خسارت می‌تواند در اثر نواقص سیستم اداری و یا خطای انسانی سیستماتیک صورت گرفته باشد. بدیهی است که تقصیر شخصی مستخدم دولتی خارج از شمول تعریف فوق بوده و مستثنا است. بر این اساس، «ساختار قوانین حقوقی یک کشور باید به صورت شفاف مسئولیت مدنی دولت را بپذیرد تا شهروندان بتوانند با تکیه بر چنین قوانینی، حقوق شهروندی خود را استیفا نمایند.» (خانی، ۱۳۸۰: ۳۶) باید توجه داشت که از حیث مبنا، در برخی کشورها مثل سوئد و کانادا، مسئولیت دولت در دعاوی جبران خسارت اشخاص تبرئه شده، مبتنی بر مسئولیت محض (Strict Liability) بوده و پیروان این نظریه معتقدند که تقصیر در زمره ارکان تحقق مسئولیت مدنی دولت نیست.^۲ دکترین اخیر ایران نیز با عبور از قاعده تقصیر به دلیل ناکارآمدی آن، قاعده مسئولیت محض را مبنای مسئولیت دولت در جبران بسیاری از خسارات ناشی از اعمال حاکمیت تلقی نموده است.^۳ در مسئولیت محض، برای مطالبه ضرر، اثبات رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و عامل زیان‌کافی است و نیازی به اثبات تقصیر نیست. به سبب مزایایی که این نوع مسئولیت دارد و به سبب اینکه نظریه تقصیر به سبب دشواری اثبات آن به‌ویژه با در نظر گرفتن این نکته که اثبات آن متوجه دولت است، نمی‌تواند کارا باشد؛ بنابراین در حقوق ایران نیز باید مسئولیت دولت یا شخصی که سبب محکومیت ناحق متهم شده است را مبتنی بر مسئولیت محض دانست.^۴

۱. بند پنجم ماده ۹ کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی سازمان ملل متحد صراحتاً مقرر می‌دارد: «هرکس که به‌طور غیرقانونی دستگیر یا بازداشت (زندانی) شده باشد، حق جبران خسارت خواهد داشت.» به نظر نگارنده، از آنجا که به‌صورت منطقی بازداشت یا دستگیری منحصر به حاکمیت است، جبران خسارات ناشی از آن نیز با حاکمیت است.

2. See: Tiberg, 2010: 481.

۳. نک: بادینی، ۱۳۹۵: ۳۷.

۴. نک: بادینی، ۱۳۹۱: ۹۵.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۲۹

۲- پیشینه تاریخی

مسئله جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در اکثر کشورهای جهان تا قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم مورد توجه قرار نگرفته است. علت این امر آن بوده که به اعتقاد دکترین حقوقی وقت، «پذیرش این خسارت با برخی قواعد حقوقی مانند قاعده حاکمیت امر مختومه جزایی و همچنین اصل عدم مسئولیت دولت در قبال خساراتی است که در راه اجرای عدالت قضایی یا حفظ نظم عمومی و مصالح اجتماعی ممکن است بر جامعه وارد شود در مغایرت بوده است.» (یزدانیان، ۱۳۸۱: ۲۴۲) با این حال، «اصل جبران خسارت محکومان بی‌گناه از نیمه دوم قرن بیستم در قوانین داخلی بسیاری از کشورها پذیرفته شد. جبران خسارت محکومان بی‌گناه در قوانین کشورهای کانادا، فرانسه، آلمان، ژاپن، هلند، اتریش، سوئد، رومانی، سوئیس، بلژیک و لهستان تحت شرایطی پیش‌بینی شد؛ اما برخی کشورهای پیرو نظام حقوقی کامن‌لا و کشورهای آفریقایی و عربی، جبران خسارت زندانیان بی‌گناه را نپذیرفتند.» (خرزانی، ۱۳۷۸: ۶۰) آغاز فراگیر شدن قواعد حاکم بر روند جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در سطح بین‌المللی را می‌توان از زمان تدوین کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۶۶ میلادی و لازم‌الاجرا شدن این کنوانسیون در سال ۱۹۷۶ و متعاقب آن پیوستن عمده کشورهای جهان به این کنوانسیون دانست.^۱ بند ۵ ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در خصوص جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه مقرر کرده است که: «هرکس به‌طور غیرقانونی دستگیر یا بازداشت شود، حق جبران خسارت خواهد داشت.» بنابراین روند جهانی رویکرد به جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه را می‌توان تابعی از فراوانی و تاریخ پیوستن کشورها به این کنوانسیون تلقی نمود؛ زیرا کشورها نمی‌توانند در مورد روح این کنوانسیون که عبارت از حق آزادی و حریت است، شرط تحفظ بگذارند و عموماً آغاز توجه کشورهای جهان به موضوع جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه، پس از پیوستن این کشورها به این کنوانسیون و بازتاب مفاد آن در قوانین داخلی بوده است.^۲

1. See: Nowak, 2005: 132.

2. See: Stunz, 2011: 23.

۳- نظام حقوقی ایران

تا سال ۱۲۸۵ هجری شمسی و تشکیل مجلس قانونگذاری و وضع قوانین موضوعه در ایران، قواعد شرعی نقش قوانین موضوعه را ایفا می‌کردند.^۱ در فقه امامیه در خصوص مسئولیت مدنی حکومت در قبال خسارت ناشی از اشتباه در روند قضایی، مسئولیت مدنی قضات و ضرورت جبران این‌گونه خسارات از بیت‌المال یا خزانه مستندات بسیاری وجود دارد که از آن جمله روایات مربوط به شیوه برخورد رسول خدا(ص) در ماجرای خالد بن ولید و ماعز است.^۲ این منابع فقهی حکایت از قاعده مسئولیت حکومت یا دولت در قبال خسارات ناشی از اشتباهات قضایی و احکام ناروا داشته و این قاعده به‌عنوان یک اصل در قانون اساسی کنونی ایران نیز عیناً منعکس شده است.^۳ فقه اسلام قائل بر این است که «خطأء الحاکم فی بیت‌المال»؛ به بیان بهتر، ضرر ناشی از خطا و اشتباه کارگزار حکومت یا قاضی باید از بیت‌المال جبران شود.^۴ ذکر این نکته ضروری است که وفق فقه امامیه و مستند به سنت پیامبر و روایات صحیح ائمه معصوم، بازداشت متهم در هیچ اتهامی به‌جز قتل جایز نیست.^۵ در حقوق ایران، علی‌رغم تشکیل مجلس قانونگذاری و وضع قوانین موضوعه از سال ۱۲۸۵، تا سال ۱۳۳۴ در هیچ‌یک از متون قانونی جبران خسارت ناشی از بازداشت و حبس منتهی به برائت محکوم و یا منتج به صدور قرار منع تعقیب متهم پیش‌بینی نشده بود. اولین متن قانونی در خصوص جبران خسارت ناشی از محکومیت یا مجازات ناروا در

۱. نک: مهرآبادی، ۱۳۸۴: ۹۳.

۲. نک: وحدتی‌شیرازی، ۱۳۹۶: ۱۵۵.

۳. برای مطالعه بیشتر، نک: طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: نشر پینا؛ ماجرای قبله بنی‌جذیمه و ماجرای ماعز.

۴. نک: اصل ۱۷۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

۵. نک: محقق‌داماد، ۱۳۸۰: ۱۷۰.

۶. نک: مغربی، ۱۳۸۳: ۴۶.

۷. روایت «محمد بن الحسن بآسانیده عن علی بن ابراهیم، عن أبیه، عن النوفلی عن السکونی، عن أبی عبدالله (ع) قال: إنَّ النَّبِيَّ (ص) كَانَ يَحْبِسُ فِي تَهْمَتِهِ الدَّمَّ سِتَّةَ أَيَّامٍ، فَإِنْ جَاءَ أَوْلِيَاءَ الْمَقْتُولِ بَثْبِتٍ، وَالْأَخْلَى سَبِيلَهُ.»، نک: حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۶ / ۱۶۰، ش ۳۵۳۷۸؛ و روایت «و عن علی (ع) أَنَّهُ قَالَ: لَا حَبْسَ إِلَّا فِي تَهْمَةِ الْإِنْفِ فِي الدَّمِّ وَ الْحَبْسُ بَعْدَ مَعْرِفَةِ الْحَقِّ ظَلَمٌ.»، نک: مغربی، ۱۳۸۳: ۲ / ۴۶، ش ۱۹۱۶.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۳۱

حقوق ایران را می‌توان تبصره ۴ ذیل بند خ ماده ۱۸ قانون مربوط به مقررات امور پزشکی و داروئی و مواد خوردنی و آشامیدنی مصوب ۱۳۳۴/۳/۲۹ دانست.^۱ همسو با سایر کشورهای جهان، ایران در سال ۱۳۴۷ هجری شمسی و به‌طور رسمی به کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ملحق شد و در سال ۱۳۵۴ قانون اجازه الحاق دولت شاهنشاهی ایران به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به تصویب مجلس شورای ملی ایران رسید. متعاقب این تقنین، در قوانین عادی «برای متهم حق اعتراض به صدور قرار بازداشت به وجود آمد، و از سوی دیگر کیفر و مجازات قضات و مأمورینی که به نحوی از مقررات مربوط به بازداشت تخلف کنند پیش‌بینی شد.» (حبیب‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۶۳) با ایجاد تغییرات در قانون اساسی ایران در سال ۱۳۶۸ و وضع اصل ۱۷۱ قانون اساسی با موضوع لزوم جبران ضرر مادی یا معنوی ناشی از تفسیر یا اشتباه قاضی و پرداخت این خسارت توسط دولت در صورت عدم تقصیر قاضی، فتح بابی جدید در راستای جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه ایجاد شد. «وضع اصل ۱۷۱ قانون اساسی ایران، قاعده و اصل مصونیت مقام تعقیب را با خدشه‌ای انکارناپذیر روبه‌رو کرد و برای اولین بار در تاریخ قانونگذاری ایران، مسئولیت مدنی قضات دارای تقصیر و همچنین مسئولیت مدنی (مشروط) دولت در برابر اشخاص زیان‌دیده به رسمیت شناخته شد.» (اصغری آقمشهدی، ۱۳۸۶: ۳۷) متعاقب این امر با تصویب ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی^۲ در سال ۱۳۷۰ که از حیث متن تنها تفاوت‌های اندکی با متن اصل ۱۷۱ قانون اساسی داشت، روند عملی و واقع‌بینانه‌ای نسبت به موضوع جبران خسارت زیان‌دیدگان ناشی از محکومیت اشتباه آغاز شد، بگونه‌ای که این ماده قانونی را می‌توان اولین تقنین عام قوانین عادی در راستای جبران خسارت محکومان بی‌گناه تلقی کرد. ذکر این نکته ضروری است که در ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی، جبران خسارت ناشی از

۱. تبصره ۴ ذیل بند خ ماده ۱۸ قانون مربوط به مقررات امور پزشکی و داروئی و مواد خوردنی و آشامیدنی مصوب ۱۳۳۴/۳/۲۹: «هر يك از مأمورین دولتی یا شهرداری و یا کسانی که بر حسب وظیفه متصدی مراقبت در امور داروئی هستند ... در صورتی که ثابت شود گزارش به قصد اضرار بدهند که منتهی به بازداشت اشخاص شود در صورت برائت متهم و اثبات قصد اضرار علاوه بر جبران خسارت وارده به مدعی خصوصی به مجازات ... محکوم خواهد شد.»
۲. در حال حاضر ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ به‌موجب ماده ۷۲۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱۱ نسخ شده است.

تقصیر قاضی به عهده شخص قاضی است، اما در صورتی که قاضی مرتکب اشتباهی نشده اما در نتیجه اقدام وی خسارتی به شخصی از جمله متهم یا محکومی که بی‌گناه شناخته شده است وارد شود، خسارت وارده باید به وسیله دولت جبران شود؛ به عبارت دیگر وفق ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰، دولت دارای مسئولیت محض نبوده و به صرف اثبات عدم وجود یا احراز تقصیر، مسئول جبران خسارت غیرمترقبه است.^۱ باید پذیرفت که «سیاست جنایی حاکم بر نظام حقوق کیفری ایران تا پیش از تصویب قانون آیین دادرسی جدید (مصوب ۱۳۹۲) به موضوع خسارت زدایی از متهمان بی‌گناه توجه بنیادین نداشته و در راستای خسارت زدایی مطلوب از کلیه خسارات وارده به این دسته از شهروندان، دارای قاطعیت تام نبوده و خسارات روحی، روانی و عاطفی وارد بر این افراد را آن گونه که باید مورد توجه قرار نداده است.» (مرادی، ۱۳۹۰: ۴۰) قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ از حیث شناسایی جبران خسارت، ساده‌سازی، رفع ابهامات و ایجاد آیین دادرسی خاص در این خصوص یکی از مترقی‌ترین قوانین شکلی کیفری ایران به‌شمار می‌آید و میزان سازگاری آن با کنوانسیون‌ها و اسناد لازم‌الاجرای بین‌المللی بسیار بالاست. با تصویب این قانون به صورت قطعی می‌توان گفت که در مورد جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان تردید چندانی وجود ندارد؛ به بیان بهتر، در این قانون حق جبران خسارت متهمانی که به موجب قرار به ظاهر قانونی، مدتی از عمر خود را در بازداشت به سر برده و پس از طی مراحل دادرسی، بی‌گناهی آنان به اثبات رسیده و قرار منع پیگرد یا حکم برائت قطعی دریافت نموده‌اند، مشخص شده است. درحالی‌که در قوانین موضوعه ایران در خصوص محکومانی که بی‌گناهی ایشان به اثبات رسیده اما متحمل تمام یا قسمتی از مجازات شده‌اند، هیچ پیش‌بینی در قالب وضع قواعد اختصاصی صورت نگرفته است.^۲ وفق تصریح قانونی ماده ۲۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲، تنها افرادی می‌توانند خسارت

۱. نك: رستمی، ۱۳۸۸: ۷۵.

۲. ماده ۱۶۳ قانون مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲، ابطال دلایل اثبات‌کننده جرم پس از اجرای حکم (مجازات) را مجوزی برای مراجعه به افرادی دانسته است که وقوع اشتباه قضایی و ورود خسارت جانی، بدنی یا مالی ناشی از عمل ایشان بوده است. به‌طور قطع، این ماده قانونی قاعده ماهوی جدیدی و رای قواعد عام حاکم بر مسئولیت مدنی در راستای جبران خسارت محکومان برائت‌یافته به‌شمار نمی‌آید.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۳۳

قانونی ایام بازداشت را از دولت مطالبه نمایند که در جریان تحقیقات مقدماتی و دادرسی به هر علت بازداشت شده باشند و حسب مورد قرار منع تعقیب یا حکم برائت قطعی در خصوص ایشان صادر شده باشد.^۱ بنابراین در صورتی که در نتیجه اعاده دادرسی و در جریان اجرای مجازات ناشی از حکم قطعی و یا پس از اجرای مجازات، بی‌گناهی فرد اثبات شود، به‌طور خاص هیچ روند خاص قانونی‌ای برای جبران خسارت‌های ناشی از اجرای مجازات پیش‌بینی نشده است و تنها می‌توان بر مبنای قواعد عام مبتنی بر تقصیر، منطبق با قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی از عواملان مقصر مطالبه خسارت نمود. ذکر این نکته ضروری است که ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ که دولت را در صورت عدم تقصیر قاضی، مسئول جبران خسارت تلقی نموده بود، نسخ شده و تقنین مؤخر قانونگذار در ماده ۱۶۳ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ به‌صراحت جبران خسارت را منوط به اثبات اسناد خسارت یا سوء حکم به تقصیر افرادی از جمله شاکی، شاهد یا ادا کننده سوگند نموده است؛ بنابراین امکان جبران خسارت محکوم برائت‌یافته از سوی دولت وفق قوانین عادی منتفی است.^۲

در قوانین فعلی ایران نکات مثبت فراوانی در خصوص جبران خسارت متهمان بی‌گناه از جمله توجه به «اصل فردی ساختن خسارت‌زدایی»^۳ وجود دارد که در رویه قضایی این کشور نیز منعکس شده است؛^۴ اما همچنان رفع نقایصی از جمله عدم پیش‌بینی مسئولیت محض دولت در جبران خسارت محکومان برائت‌یافته‌ای که حسب مورد متحمل تمام یا قسمتی از مجازات

۱. نك: خالقی، ۱۳۹۲: ۲۳۱.

۲. باید توجه داشت که در صورت وجود قاعده‌ای در قانون اساسی و عدم ذکر ماهیت یا روند شکلی پیگیری آن در قوانین عادی، عملاً اصل اساسی منکوب بوده و قابلیت اجرایی نخواهد داشت.

۳. انجام یک اقدام خسارت‌زای یکسان در قبال اشخاص متفاوت، هیچ‌گاه ضامن اصل عدالت نبوده و نخواهد بود. در آیین نامه «جبران خسارت ناشی از بازداشت» موضوع ماده ۲۶۱ قانون آیین دادرسی کیفری سال ۱۳۹۲ ایران، اصل فردی‌کردن خسارت‌زدایی مورد توجه قرار گرفته و در رویه قضایی ایران بر آن تأکید شده است.

۴. از جمله این آراء، دادنامه قطعی شماره ۹۷۰۹۹۷۲۰۶۴۱۰۰۰۰۱ مورخ ۱۳۹۷/۱/۸ صادره از شعبه اول کمیسیون جبران خسارت استان مازنداران است که وفق آن به آقای شعبانعلی.ی بابت ۲۴۷ روز بازداشت بدون جهت، مبلغ ۸۶/۴۵۰/۰۰۰ ریال خسارت پرداخت شد.

شده یا در معرض اعمال مجازات قرار گرفته باشند، عدم ایجاد «کلینیک (درمانگاه) های ترمیم و بازتوانی روحی، روانی و اجتماعی متهمان و محکومان بی‌گناه»^۱ عدم خسارت‌زدایی از متهمان و محکومان بی‌گناهی که متحمل قرار تأمین یا مجازاتی غیر از حبس شده‌اند؛^۲ عدم توجه به جبران خسارات وارده به اشخاص حقوقی؛^۳ عدم پیش‌بینی نهادهای خاص حمایتی برای مظنونین و متهمین در روند دادرسی کیفری^۴ و عدم عبور از «قاعده اقدام»^۵ باید در وضع قوانین آتی مورد توجه قانونگذار قرار گیرد.

۴- نظام حقوقی کانادا

در نظام حقوقی کانادا پیگرد قانونی سوء (Malicious Prosecution) به‌عنوان یک شبه جرم (Tort)، تلاقی، تضاد و تقارن دو اصل مهم را یادآور می‌شود. اولین اصل، اصل آزادی شهروندان و مصون نگاه داشتن ایشان از تعقیبی است که می‌تواند باعث سلب آزادی، آسیب به شهرت یا زیان مالی شود و اصل دوم حفظ امنیت و نظم عمومی در تعقیب مؤثر و بدون

۱. این کلینیک‌ها یا مراکز ترمیم و بازتوانی، نهادهایی حمایت‌محور هستند که به‌منظور اجرایی‌سازی و تسریع در فرایند خسارت‌زدایی از متهمان و محکومان بی‌گناه و همچنین تسهیل امکان احقاق حقوق حقه آنان تأسیس می‌شوند و محور اساسی عملکرد را بر اجرای «اصل فردی‌سازی خسارت‌زدایی» و جبران و ترمیم کلیه خسارات به‌ویژه خسارات معنوی، روانی و عاطفی وارد بر افراد قرار می‌دهند؛ در این خصوص، نک: مرادی، ۱۳۸۹: ۱۸۷-۲۱۳.

۲. در قانون جدید آیین دادرسی کیفری تنها فرایند جبران خسارت برای متهمان بی‌گناهی پیش‌بینی شده است که متحمل بازداشت یا حبس شده‌اند و برای سایر قرارهای تأمین کیفری یا مجازات‌ها، هیچ‌گونه جبران خسارت یا خسارت‌زدایی پیش‌بینی نشده است.

۳. در حال حاضر جبران خسارات وارده به اشخاص حقوقی در اثر حضور در مراحل رسیدگی کیفری یا صدور قرارها یا احکام اشتباه، تنها از طریق قواعد عام مسئولیت مدنی ممکن است؛ در این خصوص، نک: محسنی، ۱۳۹۲: ۹-۳۲.

۴. در قوانین کیفری ایران، در مرحله تحقیقات مقدماتی، دادرسی، مدعی‌العموم و نهاد ناظر بر اقدامات مدعی‌العموم است؛ بنابراین ایفای هم‌زمان نقش قاهره و ناظر توسط یک نهاد، همواره بیم غلبه یکی از دو مصلحت بر دیگری را فراهم می‌آورد. علی‌رغم وجود موادی همچون ماده ۳ و ۹۴ در آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و ضمانت‌اجراهایی بر قانون نظارت بر رفتار قضات (مصوب ۱۳۹۰)، لزوم حفظ حقوق متهم در جریان تحقیقات مقدماتی، وجود نهادهای ناظر و حمایتی خاص را ضروری می‌کند.

۵. قاعده اقدام بدین معناست که، اگر فردی خود را در موقعیت ضرر قرار دهد، حق مطالبه جبران ضرر خود را از وارد آورنده ضرر نخواهد داشت. در این خصوص، نک: موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵: ۲۳-۴۲.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۳۵

محدودیت مرتکبین جرائم است.^۱ قوانین کانادا با تأکید بر سرعت و دقت در تعقیب و تحقیقات مقدماتی (Criminal Prosecutions)، بازداشت قانونی متهم به ظن ارتکاب جرم توسط مأموران پلیس یا به واسطه صدور قرار قانونی مقام قضایی را جزئی از روند قانونی تلقی کرده و مستند به اصل مصونیت مقام تعقیب، هیچ‌گونه ضمانت اجرا یا جبران خسارتی را در خصوص خسارات وارده به متهم برائت یافته (جز در مواردی که سوءنیت مقام تحقیق محرز باشد) پیش‌بینی نکرده است.^۲ در نظام حقوقی کانادا، نهاد و مقامات تعقیب و تحقیق (جز در مواردی که پیگرد به صورت غیرقانونی یا بدون علت معقول صورت گرفته باشد) از هر حیث دارای مصونیت‌اند،^۳ و بر همین اساس هیچ‌گونه جبران خسارتی برای متهمان برائت‌یافته و آسیب‌دیده از صدور قرارهای تأمین کیفری پیش‌بینی نشده است. این روند در خصوص محکومانی که به واسطه عوامل آتی بی‌گناهی ایشان ثابت می‌شود، به گونه دیگری است. در آیین دادرسی کیفری کانادا پس از طی مرحله فرجام‌خواهی، تنها روند ممکن برای بازبینی احکام قطعی، تقدیم درخواست تجدیدنظر به وزیر دادگستری فدرال برای بازبینی محکومیت طبق بخش ۶۹۶-۱ قانون جنایی این کشور است.^۴ اگر وقوع اشتباه قضایی محرز شود، وزیر دادگستری مجاز است تا دستور یک رسیدگی جدید را صادر نماید یا پرونده را به دادگاه تجدیدنظر ایالت یا منطقه موردنظر ارجاع دهد. در صورتی که این تقاضای بازبینی با موافقت مرجع رسیدگی‌کننده روبه‌رو شود، در پایان این محاکمه یا تجدیدنظرخواهی جدید، محکوم تهرئه خواهد شد؛^۵ بدیهی است که در این حالت محکوم از زندان آزاد شده و می‌تواند به زندگی گذشته خود برگردد. به‌طور قطع برای فردی که مدتی از زندگی خود را پشت میله‌های زندان گذرانده و نام و شهرتش به‌خاطر جرمی که به‌صورت ناروا به ارتکاب آن محکوم شده بود آسیب جدی دیده است، اعاده دقیق وضعیت سابق غیرممکن خواهد بود. این افراد از نظر عاطفی، اجتماعی و اقتصادی دچار آسیب و خسارت شده‌اند و روند قضایی پرهزینه‌ای را پشت سر گذاشته‌اند.^۶ در نظام حقوقی کانادا علی‌رغم عضویت این کشور در کنوانسیون بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی سازمان ملل متحد

1. See: Osborne, 2007: 245.

2. See: Patricia, 2012: 18.

3. See: Osborne, 2007: 245.

4. See: Section 696.1 – Criminal code of Canada-1985.

5. See: Katz, 2011: 207.

6. See: Patricia, 2012: 18.

(ICCPR)^۱ و پذیرش لزوم جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه، به دلیل ساختار ایالتی و فدرالی این کشور، قانونگذاران فدرال و ایالتی، قوانین عادی شکلی و ماهوی قاطعی برای تعیین روند و نحوه جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه وضع نکرده‌اند و تنها به تدوین یک دستورالعمل بسنده کرده‌اند. از همین روی، رویه لازم‌الرعايه قانونی یا قضایی ثابتی در مورد چگونگی پاسخ ساختار قانونی کانادا به مسئله جبران خسارت قربانیان محکومیت ناروا وجود ندارد و آرای متفاوت صادره در این موضوع در محاکم و ایالت‌های گوناگون این امر را تأیید می‌نماید.^۲ دلیل این امر آن است که موافقتنامه‌های بین‌المللی که با مسائل صلاحیت‌های ایالتی سروکار دارند، بدون اخذ رضایت و تنفیذ قانونگذاران یک ایالت، برای آن ایالت الزام‌آور نخواهد بود؛^۳ به دیگر بیان، در کانادا نیز مانند بسیاری از کشورها از جمله ایران، یک معاهده بین‌المللی نمی‌تواند به‌تنهایی مبنایی برای اقدام در دادگاه‌های داخلی باشد، و از سوی دیگر دادگاه‌های داخلی کانادا نمی‌توانند بدون وجود تقنین داخلی، شرایط اعمال یک معاهده خارجی را تأمین نمایند؛ زیرا تنها راه اعمال یک معاهده بین‌المللی در کانادا، گنجاندن مفاد آن معاهده در قوانین داخلی است.^۴ تاکنون در کانادا مجموعه مقررات «ICCPR» به‌صورت مستقل از مرحله قانونگذاری عبور نکرده و تعهدات ایالت‌های کانادا در قبال «ICCPR» محدود به یک دستورالعمل در خصوص جبران خسارت وارده به افراد به اشتباه محکوم یا زندانی‌شده^۵ است که الزامات لازم برای اعطای غرامت را تعیین می‌کند.

منشور حقوق و آزادی‌های کانادا مصوب سال ۱۹۸۲ (CCRF)^۶ نیز یکی از متون الزام‌آوری^۷ است که به بیان حقوق و آزادی‌های فردی در قالب قواعد عام ماهوی پرداخته است. بسیاری از دکت‌ترین این منشور را در راستا و مکمل «ICCPR» می‌دانند.^۸ مفاد مقررات منشور از ماده ۷

1. International Covenant on Civil and Political Rights.

2. See: Patricia, 2012: 6.

3. See: CDJ, 2001: 1.

4. See: Robin, 2008: 7.

5. Canada's 1988 Federal-Provincial Guidelines on Compensation for Wrongfully Convicted and Imprisoned Persons.

6. Canadian Charter of Right and Freedom (1982).

۷. منشور حقوق و آزادی‌های کانادا یک متن الزام‌آور حقوق شهروندی است که براساس قانون اساسی کانادا تنظیم شده و اولین قسمت قانون اساسی سال ۱۹۸۲ این کشور را تشکیل می‌دهد.

8. See: Osborne, 2007: 36.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۳۷

تا ۱۴ مختص حفظ اساسی‌ترین حقوق و آزادی‌های اشخاص در برابر اقدامات غیرقانونی دولت است. در بند یک ماده ۲۴ این منشور آمده است که: «هرکس که حقوق یا آزادی‌های وی به موجب این منشور تضمین، نقض یا رد شده باشد، می‌تواند برای جبران خسارت خود به دادگاه صالح مراجعه نماید.» بنابراین در این منشور نیز همانند مقررات «ICCPR» با بیان قواعد عامی رویه‌رو هستیم که صرفاً به بیان یک اصل پرداخته و با تبیین محوریت، در انتظار تصویب قوانین الزام‌آور فدرال یا ایالتی شکلی و ماهوی است. ذکر این نکته ضروری است که در سال ۱۹۸۸ آیین‌نامه‌ای تحت عنوان دستورالعمل فدرالی-ایالتی در خصوص جبران خسارت افراد محکوم شده و زندانی شده بی‌گناه^۱ توسط گروه وزرای دادگستری کشوری، فدرالی و ایالتی به تصویب رسید که به‌عنوان سند تقنینی مؤخر در موضوع، بسیار حائز اهمیت است.^۲ در این دستورالعمل، شرایطی خاص برای پرداخت غرامت پیش‌بینی شده است که عملاً در برخی موضوعات، روح «ICCPR» را نقض کرده است. از جمله این شرایط احراز بی‌گناهی واقعی (Factual Innocence) است. در بسیاری از موارد در احکام دادگاه‌های ایالتی، علی‌رغم صدور حکم تبرئه مبتنی بر شک یا تردید منطقی، از پرداخت غرامت به متهم یا محکوم تبرئه شده به‌صرف وجود ظن ارتکاب جرم خودداری شده است.^۳ علاوه بر شرط احراز بی‌گناهی واقعی، در این دستورالعمل پنج شرط لازم دیگر برای جبران خسارت پیش‌بینی شده است که در بسیاری از پرونده‌ها، صرفاً به دلیل فقدان یکی از این شروط، پرداخت غرامت یا خسارت ناشی از تحمل مجازات منتفی شده است.^۴ در بند اول شرایط مندرج در این دستورالعمل هرگونه جبران خسارت ناشی محکومیت‌های ناروا صرفاً به مواردی تخصیص داده شده است که محکومیت اشتباه منجر به زندانی شدن فرد شده باشد و به بیانی بهتر تمام یا بخشی از مجازات حبس اجرا شده باشد. بنابراین وفق این بند، در صورتی که محکومیت ناروا دارای اثر یا مجازاتی غیر از اجرای مجازات حبس بوده باشد، خسارت وارد شده به فرد بی‌گناه در اثر مجازات قابل جبران نیست.^۵

1. Federal/Provincial Guidelines on Compensation for Wrongfully Convicted and Imprisoned Persons (1988).

2. See: AIDWYC, 2018: 1.

3. See: Patricia, 2012: 12.

4. See: Roach, 2012: 27.

5. See: Harris, 2004: 16.

6. باید توجه داشت که در نظام حقوق کیفری کانادا، مجازات‌هایی از قبیل اعدام، شلاق و قصاص وجود ندارد و شدیدترین

مجازات حبس ابد است.

شرط دوم مندرج در دستورالعمل، شرط شخصی بودن جبران خسارت^۱ است؛ به این معنا که، جبران خسارت صرفاً برای فردی اعمال می‌شود که متحمل حبس ناشی از محکومیت ناروا شده است و سایر اشخاص مرتبط با فرد برائت‌یافته حتا در فرض اثبات آسیب ناشی از این محکومیت ناروا، امکان طرح دعوی خسارت و یا اخذ خسارت را نخواهند داشت؛^۲ همچنین در این دستورالعمل آمده است که محکومیت فرد و متعاقب آن بازداشت و حبس فرد باید به‌موجب قانون مجازات کانادا^۳ و یا قانون ارتکاب جرائم فدرال^۴ باشد تا جبران خسارت از سوی دولت ممکن شود. این شرط به این معنا است که اگر دلیل تحمیل خسارت به زیان دیده ناشی از قانون خارجی، امری غیرقانونی یا ناشی از تخطی از مقررات باشد، پرداخت خسارت از سوی دولت وفق این دستورالعمل منتفی بوده و مسئولیت مدنی مقصر باید مبنای جبران خسارت قرار گیرد.^۵ یک شرط شکلی نیز در این دستورالعمل وجود و آن صدور حکم برائت وفق روند خاص و تعریف شده است. در بند چهارم شرایط جبران خسارت این دستورالعمل آمده است: «عفو منجر به آزادی باید طبق بند دوم ماده ۶۸۳ (در حال حاضر ماده ۷۴۸ قانون جنایی کانادا)^۶ به محکوم اعطا شده باشد یا حکم برائت به‌موجب دستور تجدیدنظر وزیر دادگستری و توسط مرجع تجدیدنظر حسب بند ب ماده ۶۱۷ (در حال حاضر ماده ۹۶۹ قانون جنایی کانادا)^۷ صادر شده باشد» تا استحقاق جبران خسارت تحقق یابد؛ به بیان دیگر سایر طرق حصول برائت مشمول غرامت مشمول این دستورالعمل نیست، هرچندکه در حال حاضر عملاً راهکار دیگری برای اعاده دادرسی وجود ندارد.^۸ اما پنجمین و آخرین شرط دریافت خسارت در این دستورالعمل، اعمال اعاده دادرسی بر مبنای حقایق و واقعیت‌های جدیدی است که در زمان صدور حکم ناروا کشف نشده و با کشف این دلایل محرز شود که یک اشتباه قضایی رخ داده است. بنابراین در صورت عدم حصول دلایل جدید، جبران خسارت صورت نمی‌گیرد و این قاعده موجب عدم

1. Personalization of Compensation.

2. See: D'Avella, 2018: 1.

3. Criminal Code of Canada (2002).

4. Federal Penal Offence.

5. See: Anderson, 2015: 4.

6. 748 (2) of the Criminal code of Canada (2002).

7. 969.1 of Criminal code of Canada (2002).

8. See: Anderson, 2015: 22.

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۳۹
استحقاق افرادی می‌شود که به واسطه تشکیک معقول حاصل از بررسی مجدد دلایل قبلی،
حکم برائت خود را دریافت نموده‌اند.^۱

در نظام حقوقی کانادا، تخمین و تعیین مقدار و میزان خسارت قابل پرداخت به محکومان
برائت‌یافته‌ای که واجد شرایط دریافت خسارت ناشی از محکومیت ناروا باشند، حاصل از
مجموع سه برآورد است که مشتمل بر ضررهای غیرمالی، ضررهای مالی و هزینه‌های
قضایی است.^۲ در ضررهای غیرمالی، میزان غرامت با توجه به از دست دادن آزادی و
دشواری فیزیکی، روحی و هتک آبرو در اثر حبس، از دست دادن اعتبار که با در نظر گرفتن
کلیه سوابق کیفری قبلی لحاظ می‌شود و از دست دادن یا آسیب دیدن روابط خانوادگی و
یا سایر روابط شخصی تعیین می‌شود. وفق تصریح این دستورالعمل میزان خسارت غیرمالی
برآورد شده در هیچ حالتی نباید بیش از صد هزار دلار کانادا باشد که این تحدید و سقف
قانونی با منطق عدالت کیفری و قاعده اعاده وضعیت سابق هم‌خوانی ندارد.^۳ در خصوص
برآورد زیان‌های مالی، وفق این دستورالعمل باید مواردی حصری مشتمل بر زیان در امرار
معاش از جمله درآمد فرد را با در نظر گرفتن کسورات ناشی از مالیات و عوارض، از دست
دادن توانایی ایجاد درآمد در آینده و از دست دادن اموال و سایر موارد ضرر مالی ناشی از
حبس مد نظر قرار داده شود؛ همچنین این دستورالعمل کلیه هزینه‌های معقولی که متقاضی
در راستای اثبات بی‌گناهی خود متحمل شده است را قابل بررسی، محاسبه و پرداخت
می‌داند. میزان تأثیر رفتار نامعقول متقاضی در صدور حکم اشتباه و میزان تلاش وی در
راستای کشف حقیقت و تأکید وی بر لزوم جبران خسارت نیز از سایر موارد مصرحی است
که باید در محاسبه زیان‌های مالی مورد توجه قرار بگیرد. بدیهی است که با تعریف
پارامترهای بیشتر در محاسبه و تعیین خسارت، می‌توان به اعداد و ارقام عادلانه‌تری دست
پیدا کرد، هر چند که با توجه به وجود پارامترهای متغیر شخصی، این امر به‌طور دقیق
امکان‌پذیر نیست.^۴

1. See: Stern, 2015: 2.

2. See: Roach, 2012: 33.

3. See: Harris, 2004: 2.

4. See: Karaffa, 2017: 723.

۵- نتیجه گیری

مطالعه تطبیقی قواعد اختصاصی حاکم بر جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در دو نظام حقوقی ایران و کانادا بیانگر وجود نقاط قوت و ضعف متمایزی در این دو نظام حقوقی است. در نظام حقوقی ایران توجه ویژه‌ای به جبران خسارت ناشی از بازداشت متهمان بی‌گناه شده است، به گونه‌ای که ضمن توجه به اصل فردی ساختن خسارت‌زدایی، قواعد شکلی و ماهوی خاص حاکم بر موضوع منتج به صدور و اجرای آرای قضایی و پرداخت خسارت از سوی دولت ایران شده است؛ درحالی‌که به جز قواعد عام حاکم بر مسئولیت مدنی از جمله ماده ۱۶۳ قانون مجازات اسلامی ایران (مصوب سال ۱۳۹۲)، هیچ تقنین خاصی در راستای جبران خسارت محکومانی که تمام یا قسمتی از مجازات را تحمل نموده‌اند صورت نگرفته است و علی‌رغم ناکارآمدی نظریه تقصیر، همچنان بر مسئولیت مقصر تأکید می‌شود. در نظام حقوقی کانادا عکس این روند حاکم است و بازداشت متهم به ظن ارتکاب جرم جزئی از روند قانونی تلقی شده و مستند به اصل مصونیت مقام تعقیب، دوران بازداشت متهم هرچند که با حکم تبرئه نهایی مواجه شود، منتج به جبران خسارت از سوی دولت نخواهد بود و ورود این خسارت از سوی نظام حقوقی کانادا به رسمیت شناخته نشده است؛ درحالی‌که در کانادا جبران خسارت محکومانی که به واسطه عوامل آتی یقین‌آور بی‌گناهی ایشان ثابت شده است، وفق قواعد خاص و مصرح و با احراز شرایط لازم کاملاً پذیرفته شده و سعی بر آن است که تا سقف مصرح قانونی کلیه ضررهای مالی، ضررهای غیرمالی و هزینه‌های قضایی تحمیل شده به محکومین بی‌گناهی که تمام یا قسمتی از مجازات را تحمل نموده‌اند، جبران شود.

به نظر نگارنده در یک نظام حقوقی باید ضمن صیانت از حق آزادی شهروندان و تدقیق و نظارت هرچه بیشتر در کلیه مراحل رسیدگی کیفری، مقرراتی وضع شود که وفق آن امکان جبران خسارت وارده به متهمان بی‌گناهی که در راستای حفظ امنیت و نظم عمومی مدتی را در بازداشت قانونی به سر برده و همچنین محکومین برائت‌یافته‌ای که به دلیل اشتباه قضایی متحمل مجازات شده‌اند، بر مبنای مسئولیت محض دولت فراهم آید؛ از سوی دیگر، در دو نظام حقوقی ایران و کانادا، صرفاً جبران خسارت ناشی از تحمل بازداشت موقت یا حبس منتهی به برائت

جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۴۱

عاملی برای محاسبه و جبران خسارت شناخته شده است؛ حال آنکه در بسیاری از موارد بدون وقوع بازداشت موقت یا اعمال مجازات حبس و طی صدور سایر قرارهای تأمینتی و یا اجرای مجازات‌هایی جز حبس، آسیب‌ها و خسارت‌هایی به متهمان و محکومان بی‌گناه تحمیل می‌شود که منطق عقلی و عدالت اجتماعی در کنار قواعد عام مسئولیت مدنی رصد و جبران این خسارات‌ها را لازم می‌داند.

کتابنامه

الف- کتب و مقالات

الف-۱: فارسی

- آشوری، محمد (۱۳۹۴)، «عدالت کیفری»، محمد آشوری، مجموعه مقالات عدالت کیفری، چاپ اول، تهران: انتشارات گنج دانش.
- اصغری آفمشهدی، فخرالدین و جواد قربانی دیسفانی (۱۳۸۶)، «مسئولیت مدنی قاضی در حقوق ایران»، پژوهشنامه حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴، شماره ۷، ص ۲۴.
- الهام، غلامحسین و حسین گلدوزیان (۱۳۹۲)، «تحلیل مفهوم و شرایط تحقق دام گستری با رویکردی تطبیقی در حقوق کیفری آمریکا و ایران»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، دوره ۲، شماره ۴، ص ۱۱۰.
- الهام، غلامحسین و مصطفی نصیری (۱۳۹۵)، «آزادی عمل در صدور قرارهای کیفری»، مجله مجلس و راهبرد، دوره ۲۳، شماره ۸۷، ص ۱۶۵.
- بادینی، حسن (۱۳۹۱)، «مسئولیت محض، مبانی و مصادیق»، مجله مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۳، شماره ۱، ص ۲۵.
- بادینی، حسن و رضا خودکار (۱۳۹۵)، «قلمرو اقتصادی قاعده تقصیر و بررسی کارایی آن در حقوق ایران»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۶، شماره ۱، ص ۳۴.
- باریکلو، علی رضا (۱۳۸۵)، مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: نشر میزان.
- جاوید، محمدجواد و عصمت شاهمرادی (۱۳۹۶)، «مطالعه تطبیقی تحولات حقوق بشری در قانون آیین دادرسی کیفری و اسناد بین‌المللی»، مجله تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، دوره ۲۰، شماره ۷۸، ص ۸۸.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر و فرشته اسدی (۱۳۸۷)، «مصونیت قضایی دادرسان و وکلای دادگستری در نظام حقوقی ایران»، فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، شماره ۴، ص ۶۹.

- جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران ۴۳
- حسینی، سیدمحمد و مسعود مصطفی‌پور (۱۳۹۶)، «رقم سیاه، چالشی فراروی آمار جنایی رسمی (با رویکردی تطبیقی بر آمریکا و ایران)»، نشریه مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۸، شماره ۱، ص ۸۱.
  - خالقی، علی (۱۳۹۶)، آیین دادرسی کیفری، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات شهر دانش.
  - خانی، محمد (۱۳۸۰)، «مسئولیت مدنی دولت»، ماهنامه وکالت، دوره ۵، شماره ۳۵ و ۳۶، ص ۸۳.
  - خزانی، منوچهر (۱۳۷۸)، «فرایند کیفری»، گردآورنده منوچهر خزانی، مجموعه مقالات فرایند کیفری، چاپ اول، تهران: انتشارات گنج دانش.
  - رهامی، محسن (۱۳۸۵)، «زمینه‌های عدالت ترمیمی در حقوق کیفری ایران»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۷۴، شماره ۷۴، ص ۱۵۶.
  - شاملو، باقر و مجید مرادی (۱۳۹۳)، «خسارت‌زدایی از مظنونان، متهمان و محکومان بی‌گناه: جایگاه حقوقی، فرایند عملی»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۸، شماره ۸۸، ص ۲۱۶.
  - طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، مترجم ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: نشر بینا.
  - غفاری، غلامرضا (۱۳۸۸)، «منطق پژوهش تطبیقی»، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۳، شماره ۴، ص ۲۰.
  - فرجیها، محمد (۱۳۸۷)، «چالش‌های ارزیابی کیفرهای اجتماع محور»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۲، شماره ۶۴، ص ۲۰.
  - محسنی، رضا علی (۱۳۸۷)، آسیب شناسی مجازات زندان و حبس، ماهنامه دادرسی، دوره ۱۲، شماره ۶۷، صص ۳-۹.
  - محسنی، علیرضا (۱۳۸۷)، «آسیب‌شناسی مجازات زندان و حبس»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۲، شماره ۶۷، ص ۳۰.
  - محسنی، فرید (۱۳۹۲)، «تحولات مسئولیت مدنی شرکت‌ها»، مجله دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۵۱ و ۵۲، دوره ۱۵، ص ۱۶.
  - محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۰)، قواعد فقه (بخش جزایی)، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

۴۴ حقوق تطبیقی / دوره هفتم / شماره دو / پیاپی ۱۴ / صص ۲۳-۴۶

- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۰)، قواعد فقه (بخش جزایی)، چاپ دوازدهم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مرادی، مجید (۱۳۹۰)، «درج حکم محکومیت متهمان و محکومان بی گناه در جراید»، نشریه تعالی حقوق، دوره ۳، شماره ۱۱، ص ۸۷.
- مصدق، محمد (۱۳۹۶)، آیین دادرسی کیفری، چاپ هفتم، تهران: جنگل.
- مهرآبادی، میترا (۱۳۸۴)، «قانون گذاری در اندیشه گروهی موافقان و مخالفان مشروطه»، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهشنامه تاریخ، دوره ۱، شماره ۱، صص ۱-۲۰.
- موسوی بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۸۵)، «قاعده اقدام»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۱۶، شماره ۲، ص ۸۴.
- وحدتی شبیری، سید حسن و احسان سامانی (۱۳۹۶)، «نگرشی بر نوع مسئولیت دولت در قبال اعمال کارکنان خود»، فصلنامه تخصصی دین و قانون، دوره ۴، شماره ۱۴، صص ۱۲۵-۱۵۸.
- یزدانیان، محمدرضا (۱۳۸۱)، «ضوابط و قواعد خاص حاکم بر بازداشت موقت»، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۴۰، صص ۲۳۸-۲۴۳.

الف-۲: عربی

- مغربی، قاضی نعمان (۱۳۸۳ ق)، دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الأحكام عن اهل بیت رسول الله علیه و علیهم افضل السلام، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالمعارف.

الف-۳: لاتین

- Anderson, Andrea (2015). "Wrongful Convictions and the Avenues of Redress: The Post-Conviction Review Process in Canada, Appeal", *Review of Current Law and Law Reform*, Vol. 61, No. 114, pp. 135-181.
- Eid, Elisabeth (2001). "Interaction between International and Domestic Human Rights Law: A Canadian Perspective", Elisabeth Eid, *International Conference on the Ratification and Implementation of Human Rights Covenants*, Senior Counsel, Human Rights Law Section, Department of Justice Canada.
- Finley, Lora L (2016). "Crime and Punishment in America, Santa Barbara", *Pennsylvania Evening Post*, Vol. 18, No. 88, pp. 145-188.

۴۵ جبران خسارت متهمان و محکومان بی‌گناه در نظام حقوقی ایران و کانادا / باریکلو و دیگران

- Forst, Brian (2004). *Errors of justice: Nature, Sources and Remedies*, London: Cambridge University Press.
- Helena, Katz (2011). *Justice Miscarried inside Wrongful conviction in Canada*, Toronto: Dundurn.
- Karaffa, Kerry M. & Julie M. Koch (2017). "Compensating the Innocent: Perceptions of Exonerees' Deservingness to Receive Financial Compensation for Wrongful Convictions", *Criminal Justice Policy Review*, Vol. 5, No. 125, pp. 7-28.
- Nowak, Manfred (2005). *The International Covenants on Civil and Political Rights and on Economic, Social and Cultural Rights*, in: *The Essentials of Human Rights*, London: Edward Arnold Publication.
- Osborne, Philip H. (2007). *The Law of Torts*, Toronto: Irwin Law Publication.
- Patricia Mijares, Laura (2012). *Compensation for Wrongful Convictions: A Study Toward an Effective Regime of Tort Liability*, Toronto: Graduate Department of Faculty of Law, University of Toronto.
- Robin, L. Sydney (2008). *In The Matter of Steven Truscott: Advisory Opinion on the Issue of Compensation*, Ottawa: Ministry of the Attorney General.
- Sefani, Gereg; Gorge Levasseur & Bab Bouloc (2004). *Procedure Penale*, Paris: Dollaz.
- Stunz, William J (2011). *The Collapse of America Criminal Justice*, London: the Belknap Press of Harvard University Press.
- Tiberg, Hugo (2010). *Compensation for Wrongful Imprisonment*, London: Criminal Law Review.
- Walsh, Kelly & Jeanette Hussemann (2017). *Estimating the Prevalence of Wrong Convictions*, London: Criminal Law Review.

ب- اسناد

- United Nations (1966). "International Covenant on Civil and Political Rights", Vol. 999, No. 14668.

ج- وبسایت‌های اینترنتی

- "Canada's prison system doesn't support life after exoneration", (Accessed: 1st September 2018), Stern, Cara (2015). Available at: <https://tvo.org/article/current-affairs/canadas-prison-system-doesnt-support-life-after-exoneration>.

- “Compensation for Wrongfully Convicted and Imprisoned Persons”, (Accessed: 5thSeptember 2018), AIDWYC (the Association in Defence of the Wrongly Convicted or Innocence Canada) (2018). Available at: <http://www.innocencecanada.com/the-legal-path-to-exoneration>.
- “Upper limit non-pecuniary damages in Canada: cap imposed in Andrews v. Grand & Toy”, (Accessed: 1thSeptember 2018), Boyd v. Harris (2004). Available at: <https://tvo.org/article/current-affairs/canadas-prison-system-doesnt-support-life-after-exoneration>.
- “Why Compensation for Family Members Should be at Market Value”, (Accessed: 5thSeptember 2018), D'Avella, Bernard J. (2018). Available at: <https://view2.fdu.edu/academics/silberman-college/centers-and-institutes/rothman-institute-of-entrepreneurship/outreach-programs/family-business-forum/family-ink-articles/17-compensation-at-market-value/>.
- “Wrongful Convictions in Canada, Forthcoming in 2011”, Roach, Kent (2012). University of Cincinnati Law Review, Online, Available at: <http://ssrn.com/abstract=1887889>.
- Canada’s prison system doesn’t support life after exoneration Stern, (Accessed: 1thSeptember 2018), Available at: <https://tvo.org/article/current-affairs/canadas-prison-system-doesnt-support-life-after-exoneration>.